

Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában*

1. Bevezetés. A magyar szociolingvisztikai kutatások által vizsgált nyelvi változók köre meglehetősen szűk. Számos vizsgálat foglalkozik egy-egy változó megoszlásának elemzésével (ilyenek például a nákolás, a suksükölés, az *-e* kérdőszó szórendi helye), miközben a nyelvi változatosság sok jelenségéről nem születtek szociolingvisztikai leírások. Ennek a gyakorlatnak az okaira rákérdezve kimutatom, hogy a kutatások olyan nyelvi változók vizsgálatával foglalkoznak, amelyeknek a változatai közül az egyik a magyar standardhoz tartozik. Ez a magyar nyelvészetet jellemző sajátosság leginkább úgy érthető meg, ha megvizsgáljuk, hogy milyen nyelvi ideológiák vannak jelen abban a gyakorlatban, amely csak standard és nemstandard elemekből álló változókat azonosít és ír le. Rámutatok arra, hogy a magyar szociolingvisztikai kutatások a nyelvhasználat változatosságát egyetlen intézményesen kiemelt és homogénnek tételezett változat társadalmi vonatkozásainak kontextusában – a „standard ideológiája” (MILROY 2001) mentén – értelmezik. A kutatásokat ezzel az ideológiával szemben ugyan kritikai hozzáállás jellemzi, de éppen ez a pozíció teszi láthatatlanná a nyelvi heterogenitás olyan alakzatait, amelyek a standardtól független megoszlást mutatnak. A nyelvi standard ideológiáját kritikával illető kutatók kiemelik a nemstandard változatok lokális jelentőségét – követve ezzel a „nyelvi pluralizmus ideológiáját” (LANSTYÁK 2009) –, de ezt az azonosított változók jellegéből adódóan a standardhoz képest teszik meg. Nem vizsgálják azonban a nemstandard változatok egymásra hatásának folyamatait, amelyek hol a nyelvi sokféleség új változatait alakítják ki, hol viszont éppen a diverzitás ellenében hatnak. (A *nemstandard* kifejezést itt jobb híján használom; mivel a standard – mint látni fogjuk – eszmény, amelynek per definitionem nincsenek beszélői, minden nyelvi megnyilatkozás a nemstandard jelenségek körébe tartozik.) A nemstandard folyamatoknak a kutatása által olyan kulturális reprezentációk alakíthatók ki a nyelvváltozatokról, amelyek a nyelvi standard ideológiájának eddig gyakorolt kritikájához képest hatékonyabban járulhatnak hozzá a „hegemonikus standard” (SILVERSTEIN 1996) egyetemességét elbizonytalanító diskurzusok általánossá válásához.

Dolgozatomban először bemutatom a nyelvi változók magyar nyelvészeti kutatásának fő jellemzőit, néhány példával illusztrálva, hogy az elemzések e változóknak az egyik változatához, a standardhoz képest értelmezik a változó használatát. Ezt követően azokat a nyelvi ideológiákat tárgyalom, amelyek a magyar nyelvi változók kutatásának említett sajátosságával összefüggésben állnak. Majd dolgozatom negyedik fejezetében néhány példát hozok olyan nyelvi változókra,

* A dolgozat korábbi változata elhangzott a 17. Élőnyelvi Konferencián (Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1.), a VARGHA FRUZZSINA SÁRA és általam szervezett Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség című tudományos műhely bevezető előadásaként. Elkészítése során Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem.

amelyeknek nincsen standard változata. Ezek a változók egyaránt vehetnek részt konvergens vagy divergens változási folyamatokban, azaz egyszerre járulhatnak hozzá a nyelvi sokszínűség csökkenéséhez vagy növeléséhez. A dolgozat végén a nemstandard változatokból álló változók kutatásának ideológiai vonatkozásairól ejtek szót abból a szempontból, hogy miként kapcsolódnak az ilyen változókat leíró kutatások a standard nyelvi ideológia hegemóniáját kritikával illető szakmai törekvésekhez.

2. A magyar nyelvi változók kutatása. A magyar nyelvészek közül a nyelvi változás és változatosság labovi kutatási programját követve először KONTRA MIKLÓS és munkatársai azonosítottak és írtak le nyelvi változókat az 1980-as évek második felében (a kutatás összefoglalására l. KONTRA szerk. 2003). Ezeknek a változóknak a körét gyakorlatilag az a szempont jelölte ki, hogy a magyarországi nyelvhasználat jól ismert – a labovi műszóval: sztereotipikus – vagy éppenséggel újonnan indult változásokban érintett jelenségei legyenek. Az előbbi változók közé tartoztak például az ikes igékéi vagy az inessivusi *-ba/-be ~ -ban/-ben* megoszlás, az utóbbiakra említhetjük a *természetes, hogy írok ~ természetesen írok ~ természetesen, hogy írok* (KONTRA szerk. 2003) vagy a *fel kell mennem ~ fel kell menjek ~ fel kell, hogy menjek* váltakozást (POSGAY 2000). E változók egyik – a háromeleműek esetében akár több – eleme mindig a standard változat, a másik pedig egy széles körben élő nemstandard alak. Mikor a nyelvi változatosság szociolingvisztikai kutatása közel tíz évvel később kiterjedt a Magyarországgal szomszédos országok magyar nyelvű közösségeire is, a mintaadó Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálathoz hasonlóan átfogó, országos felméréseket végeztek. Ezek ismét olyan nyelvi változókkal foglalkoztak, amelyeknek mindkét változata széles térbeli elterjedtséget mutatott. Ezek a változók az egyik legismertebb tipológia szerint attól függően minősülnek „egyetemesnek” vagy „kontaktusváltozónak” (LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997, 1998), hogy az előbbieket nemstandard változata a teljes magyar nyelvterületen előfordul, míg a kontaktusváltozók nemstandard változatának használata csak kontaktushelyzetekben jellemző – ugyanakkor mindkét típus a standard változathoz képest definiálódik.

Egyetemes változóként írja le például LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY (1997) a suksükölést. A nemstandard jelentő módú *me glá ssuk* típusú alakok a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (a továbbiakban: MNSzV.) és a szomszédos országokban folyó kutatások adatai szerint széles körben élnek a magyar nyelvhasználatban (KONTRA 2003; LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997; CSERNICSKÓ 2002). BALOGH LAJOS (1997) a suksükölést azzal összefüggésben vizsgálja, hogy a jelenséget több kutató a köznyelvben terjedőnek tekinti. Számunkra elemzéséből most nem az az érdekes, hogy a jelenség feltételezett terjedésének forrását nem a magyar nyelvjárásokban leli fel, hanem inkább az, hogy saját vizsgálatának tétjét azon „meglehetősen súlyos vádak” visszautasításában látja, „amelyek a magyar nyelvjárásokat, a nyelvjárást beszélőket érik a suksükölés és általában a normán [ti. a köznyelvi normán – megjegyzés tőlem, B. Cs.] kívüli nyelvi jelenségek terjesztését illetően” (355). E vádak súlya a nyelvi standard egységén

esett csorba nagyságával arányos; a standardhoz legközelebb álló változatként a köznyelvnek is egységességet kellene mutatnia, de fellépnek olyan folyamatok, amelyek például a *-t* végű igék kijelentő módú alakjának realizációját heterogéné – azaz nyelvi változóvá – teszik, és ezzel megbontják a változat nyelvi egységét. Ugyan a magyar nyelv szociolingvisztikájával foglalkozó kutatók számára a vád feltehetőleg könnyűnek találtatik, de BALOGH elemzéséhez hasonlóan mégis olyan jelenségek értelmezésével foglalkoznak, amelyek a standard egységen esett csorba nagyságát latolgatják. Nem szeretném bagatellizálni a különbséget, amely a standardhoz egyértelműen pozitívan vagy kritikusan viszonyuló szövegek között fennáll, ám ezzel kapcsolatban megfontolandó MICHAEL SILVERSTEINnek az a gondolata, amely szerint a standardot bármilyen más változattal oppozícióban megjelenítő elemzés a standard hegemonikus uralmához járul hozzá, függetlenül az elemzőnek a standarddal szemben elfoglalt álláspontjától (SILVERSTEIN 1996: 284; vö. SZABÓ 2012: 20–21). Mint SILVERSTEIN írja: „Az igen fejlett standard nyelvi közösségekben a standard regiszter – mint tudjuk – abban az értelemben hegemonikus, hogy ideologikusan minden variabilitásnak a központját és csúcsát alkotja, amely így körülötte és alatta helyezkedik el. A standard regiszternek ez a hegemoniája eltérő módon egyesít különböző csoportokba és kategóriákba tartozó embereket a standarddal szemben érzett szorongásban” (2003: 219; saját fordításom – B. Cs.).

A standardot kiindulópontnak tekintő szociolingvisztikai megközelítésre látnunk példát a fent említett kutatásoknak a suksükölésre és a vele szoros összefüggésben vizsgált szukszükölésre vonatkozó elemzéseiben. KONTRA MIKLÓS a MNSzV. adatait elemezve a két változó megoszlásáról a következő megállapítást teszi: „[a] magyar beszélők [...] három csoportra oszlanak ebben a tekintetben. Vannak SZTENDERD beszélők: ők se nem szukszükölnek, se nem suksükölnek. Vannak FÉLSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek, de nem suksükölnek. Végül vannak NEMSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek is és suksükölnek is” (1992: 92; kiemelés az eredetiben – B. Cs.). Egy évtizeddel később CSERNICKSKÓ ISTVÁN a suksükölés és szukszükölés társadalmi megoszlásáról az MNSzV. adatai alapján elmondottakat két kárpátaljai empirikus vizsgálat adataival veti össze, és az összehasonlítás alapján „egyetemes” összefüggést fogalmaz meg: „országhatároktól, a vizsgálat idejétől és a minták különbözőségétől függetlenül a vizsgálatba bevont magyarok a stigmatizált kijelentő mód használata alapján standard, félstandard és nemstandard beszélőkre oszthatók” (2002: 320). A beszélők e kategorizációja ugyan leírja a suksükölő és szukszükölő nyelvhasználók csoportjának egymáshoz való viszonyát, de olyan általánosítást fogalmaz meg a nem suksükölő és/vagy nem szukszükölő beszélők nyelvi viselkedésének motivációjáról, amely nem igazolható. Az az implicit feltételezés, amely szerint aki nem használja a stigmatizált nyelvi formákat, a standard változatot követi, eltekint attól a tényről, hogy – mint BALOGH LAJOS (1997) elemzése is kimutatta – számos (területi) nyelvváltozatban a standarddal azonos, de attól független megoszlást mutatnak a *-t* végű igék felszólító módjú alakjai. Az a nyelvhasználó, aki a MNSzV. vagy valamely Kárpát-medencei szociolingvisztikai kutatás adatközlőjeként a tesztfeladatban nem

suksükölt, egyáltalán nem biztos, hogy ezt mint „standard beszélő” tette; éppúgy lehetséges, hogy valamely nemstandard nyelvváltozatot követve hozott létre a standarddal egyező alakokat.

De ha a suksükölés és a szukszükölés hiánya nem csak a standard beszélőire jellemző, mi indokolja a változó elemzésében a standard – nemstandard szembeállítás? Vagy általánosabban: a magyarországi és a vele szomszédos országokban folyó kutatások kapcsán felvethető, hogy miért csak olyan nyelvi változókat írnak le, amelyek a standard nyelvváltozathoz képest azonosítható változatosságot mutatnak. A következő fejezetben ennek a gyakorlatnak a nyelvi ideológiai hátterére mutatok rá.

3. A standard nyelvi ideológia és a szociolingvisztikai kutatások.

SILVERSTEIN nyomán szó volt már „a standard hegemonikus dominanciájáról” (1996: 284), amelyet a standard nyelv ideológiájában ragadhatunk meg. Ezt az ideológiát JAMES MILROY a (nem nyelvi) standardok jellemzői alapján írja le: eszerint a standardot nem a presztízse, nem a formális helyzetekhez kötöttsége vagy használoinak gondos (kontrollált) viselkedése határozza meg, hanem az, hogy „a standardizáció tárgyak egy osztályára ráerőltetett egységesség” (MILROY 2001: 531; saját fordításom – B. Cs.). A nyelvvel kapcsolatban ez azt jelenti, hogy a standardizáció intézményei a nyelvi források sokaságából kialakítanak egy „nyelvet”, amely a standard változat lesz (bár a „nyelvként” leírt változatot nevezik irodalmi nyelvnek, nemzeti nyelvnek és köznyelvnek is). Ennek a „nyelvnek” a fő jellemzője, hogy más „nyelvekhez” képest egységes, és e tulajdonságból levezethető a standard nyelvi ideológiát alkotó vélekedések sora. Közülük MILROY (2001) a következőket emeli ki. Először is a standardizáció meghatározza a nyelv minőségét, mivel tárgyak osztályán végzett műveletekből áll, és ezeknek a műveleteknek az eredménye a standard „nyelv”. A (standard) nyelv tehát a standardizáció során olyan tárgyként tételeződik, amely elkülönül a nyelvet használó emberektől. Másodsor: a standardizáció eredményeként előálló egységes standard az egyedül helyes nyelv. Minden nyelvi jelenség helyes, amely a standardba tartozik, és minden helytelen, ami kívül esik rajta. De ha a standard nem a beszélőké, és csak tőlük – tőlünk – független eszmeként létezik, bármely nyelvi forma helyességének kritériumai vitathatók lennének. Ezért szükséges a standard rögzítése. Más szóval és harmadszor: a standard kanonikus formában létezik, és a kanonizációnak intézményi feltételei vannak. A standard nyelvi ideológiának megfelelően tehát a (standard) nyelv a beszélőktől független eszmény, amely a nyelvi helyesség kritériumának teljes körűen megfelel, és amelyet intézmények által rögzített formában ismerünk meg.

A magyar nyelvi változók szociolingvisztikai kutatását ennek az ideológiának a kritikájaként értelmezem. A leírások kimutatták, hogy a változók használata nem véletlenszerű, és nem csupán nyelvrendszertani szabályszerűségeket követ (mint ahogy ezt a suksükölés és a szukszükölés egymáshoz való viszonyában láttuk), hanem társadalmilag értelmezhető megoszlást mutat. Például az *ikes* igék (*elkésik*, *alszik*, *vitatkozik*) iktelen toldalékolásáról a MNSzV. szerint elmondható,

hogy minél idősebbek, kevésbé iskolázottak, kisebb településen élnek és kisebb presztízsű foglalkozást űznek a beszélők, annál többen produkálták az *elkések*, *alszok*, *vitatkozok* alakokat, miközben a kutatás az egyes íkes igék iktelen ragozásának arányai között fellépő jelentős különbségekről is beszámolt (KONTRA szerk. 2003: 109–112). A nemstandard nyelvi alakok használata e kutatások szerint nem a nyelvi eszményhez negatívan viszonyuló beszélők szubjektív és ennél fogva akár morálisan is elítélhető hozzáállásával van kapcsolatban, hanem elsősorban a nyelvhasználók társadalmi környezetével.

A standard nyelvi ideológia összetevőivel kapcsolatban kifejtett kritika azonban a magyar nyelvi változók kutatását olyan módon szorítja korlátok közé, hogy a leírás mindig a standardhoz képest értelmezi a nyelvhasználat lokális folyamatait, azaz ugyancsak kapcsolatban van a standard nyelv ideológiájával. Ennek az érvnek a kifejtésére két összefüggésben vállalkozom: egyrészt a szociolingvisztikai kutatások során alkalmazott módszerek kapcsán, másrészt pedig az azonosított nyelvi változók változatainak és azoknak a nyelvváltozatoknak a viszonyát érintve, amelyekben e változatok előfordulnak.

A szociolingvisztikai kutatások a kritikai hozzáállás ellenére is sokszor ahhoz a beszédmódhoz kapcsolódnak, amely a nyelv „helyessége” szerint ítél meg jelenségeket. Például a nyelvi változók vizsgálata a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban a helyesség – helytelenség kategóriái alapján történik; a különböző feladattípusoknak ezek az instrukciói: „Nyelvtanilag helyes ez a mondat?”; „Olvassa el a szöveget, és karikázza be azokat a szavakat, amelyek Ön szerint helyesebbek ebben a szövegben!”; „Arra kérem, hogy olvassa el a következő szöveget, és javítsa ki, ahol hibát talál benne! Húzza alá a hibás részt, és írja följe a helyes formát!” (KONTRA szerk. 2003: 53, 55–56). Miközben nyilvánvaló, hogy a laikusok nyelvi értékítéleteinek vizsgálatához szükséges lehet a laikus kategóriák alkalmazása, a felmérésekhez kialakított absztrakt nyelvi környezet a beszélőket arra készteti, hogy saját nyelvhasználatukról ne annak kontextuális sokszínűségét szem előtt tartva számoljanak be, hanem egyfajta eszményi nyelvi helyzetet elképzelve és annak megfelelően igyekezzenek nyelvi választásaikat egyetlen eszményi – esetükben a tesztmondatok által megidézett, elsősorban írásbeli kontextusoknak megfelelő – formára redukálni.

De nem csak arról van szó, hogy a nyelvi változók kutatása nehezen kerül meg a nyelvi standardhoz kapcsolódó helyesség szempontjának alkalmazását. Emellett a standard nyelvi ideológia hatását az is mutatja ezekben a kutatásokban, hogy az azonosított változók egyik eleme – mint fentebb láttuk – mindig a standardhoz tartozik. Felvetődhet a kérdés: de hát hogy is lehetne ez másképp? A válasz szorosan összefügg a nyelvi változó definíciójával: a változót létrehozó nyelvi alternatíva a nemzetközi kutatásokban mindig egy-egy konkrét közösségben fordul elő – például a New York-i Lower East Side lakói körében (LABOV 1966/2006) vagy Belfast öt olyan közösségében, amelyek etnikai-vallási szempontok és társadalmi osztályhoz tartozás alapján különültek el egymástól (J. MILROY – L. MILROY 1978). Ezekben a közösségi vizsgálatokban a változatok együtt vannak jelen beszélők egy-egy jól körülhatárolt csoportjának nyelvhasználatában.

Ezzel szemben az említett magyar szociolingvisztikai kutatások fő terepe a teljes nyelvközösség vagy annak egy-egy országhatárok által kijelölt nagyobb alcsoportja. Ebből a szempontból érthető, hogy a vizsgálat nyelvi tárgyát nem olyan nyelvi változók alkotják, amelyek csak egy-egy kisebb közösségben élnek, hanem a térben is kiterjedt kutatás meghatározó szempontja a változók „egyetemessége”. Ez a makroszociolingvisztikai nézőpont azonban nem képes a kisebb közösségekben zajló lokális folyamatok feltárására, ennél fogva általános értelmezési keret kialakítását teszi szükségessé; és ebben a keretben a standard nyelvi változatnak tulajdonított társadalmi szerepkör központi jelentőségű.

A magyar szociolingvisztikában a standard – nemstandard szembeállítását előtérbe helyező, és ennél fogva a kisebb közösségek nyelvi különbségeit homogenizáló megközelítésmód buktatóira egy olyan kutatás példáját említem meg, amely előző szempontjaink, a nyelvi standard ideológiájának a módszereket és a kutatás tárgyát egyaránt meghatározó hatásai közül mindkettő nyomát magát viseli. Ez a kutatás a LAMBERT és munkatársai (1960) által kidolgozott ügynökmódszeres nyelvi attitűdvizsgálat első hazai kísérlete (SÁNDOR–PLÉH–LANGMAN 1998). A vizsgálatról SÁNDOR (2001) így ír összefoglalóan: „Az attitűdvizsgálatok tapasztalatai szerint (l. pl. Lambert és munkatársai 1960 [...]) általános, hogy az emberek az övékhez hasonló nyelvváltozatot beszélő embereket barátságosabbnak, kedvesebbnek tartják, a sztenderdet beszélőket viszont intelligensebbnek, hozzáértőbbnek ítélik. A magyarországi nyelvi bizonytalanság oly mértékű, hogy egy vizsgálat tapasztalatai szerint (Sándor, Pléh és Langman 1998) nálunk *mindkét* viszonylatban a sztenderdet beszélőket ítélték meg kedvezőbben” (250; kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

Amellett, hogy az idézetben is hivatkozott legelső ügynökvizsgálat nem a standard nyelvváltozatot állította szembe a vizsgálatban résztvevő beszélők nyelvéhez hasonló másik nyelvváltozattal, hanem két nyelvnek, a kanadai angolnak és a kanadai franciának a megítélését vizsgálta, a módszer magyarországi alkalmazása legalább két további szempontból is mutatja a standard nyelvi ideológia hatását. Egyrészt az ügynökvizsgálat meghonosításához a kutatók a módszer „élő” változatát dolgozták ki, azaz nem hangfelvétel alapján ítéltették meg adatközlőkkel ugyanannak a beszélőnek – az „ügynöknek” – a különböző nyelvváltozatokon elhangzott megnyilatkozásait, hanem ugyanaz a beszélő jelent meg nagyjából hasonló szociológiai összetételű egyetemista-főiskolás csoportok előtt, és egyszer „standard figurát”, egyszer „nemstandard figurát” alakított. Azonban kérdéses, hogy a két helyszínen, Szegeden és Budapesten is folyó vizsgálat eltérő nyelvi háttérű adatközlői csoportjai előtt az ügynök azonos módon volt-e képes „standard” beszélőként megnyilvánulni. (A helyzettől függetlenül azonos nyelvhasználat eszménye a nyelvi standard ideológiájának egyik lényeges motívuma.) Az ügynök nyelvi megnyilvánulásainak utólagos elemzése kimutatta, hogy mikor „nemstandard” beszélőt alakított, „»színre lépése« alkalmával a nem sztenderd beszéd felől a sztenderd felé közelített: a nem sztenderd jegyek közül inkább a közepesen vagy a gyengén megbélyegzetteket használta. [...] Ez a jelenség egyébként a budapesti adatfelvétel során erősebb volt, mint Szegeden” (SÁN-

DOR–PLÉH–LANGMAN 1998: 33). A Szegeden élő ügynök részéről a budapesti beszélőkkel szemben fellépő nagyobb mértékű nyelvi alkalmazkodás azonban feltehetőleg nem csupán a „nemstandard” megnyilatkozást, hanem a „standard figura” nyelvi produkcióját is jellemezte. De ha a „standard” nyelvhasználat azonos lenne is mindkét helyszínen, még mindig kérdéses, hogy a szegedi és budapesti adatközlők azonosan ítélik-e meg. Maguk a szerzők is elismerik azt a „tervezési hibát”, hogy nem voltak figyelemmel az adatközlők nyelvjárási hátterére (SÁNDOR–PLÉH–LANGMAN 1998: 37, 7. jegyzet), de ennél lényegesebb, hogy a beszélők nyelvi hátterének különbségei – akár figyelemmel vagyunk ezekre a különbségekre, akár nem – az általuk standardként észlelt nyelvhasználat egységeségét kérdőjelezi meg. Azaz más és más beszélők más és más nyelvhasználatot tekintenek standardnak.

Másrészt az a feltevés, hogy a „standard figura” nyelvhasználatát a helyszíntől függetlenül a szegediek és a budapestiek azonos módon standardként észlelik, egyben azzal a másik feltevessel is jár, hogy a „nemstandard figura” nyelvhasználatát a szegediek és budapestiek azonos módon tekintik „nemstandardnak”, vagy ahogy az idézetben szerepelt, felismerik benne az „övékhez hasonló nyelvváltozatot”. Azonban az ügynöknek a szabadkai nyelvváltozatot reprezentáló nyelvhasználat feltehetőleg távol állt az adatközlők túlnyomó többségének nyelvhasználatától, azaz az ügynök megítélésében a beszélők feltehetőleg nem a standard – nemstandard, hanem az ismerős – idegen ellentétpár mentén hoztak döntéseket.

Ez a kritika a legkevésbé sem arra irányul, hogy kétsége vonja SÁNDOR és munkatársai állítását, amely szerint „Magyarországon a sztenderd tekintélye szinte kizárólagos” (1998: 29), és ez jelentősen befolyásolja a magyarországi beszélőknek a nyelvi sokszínűségről való gondolkodását. De azt SILVERSTEIN fent idézett gondolatát követve mégis fontosnak tartanám, hogy ne a standard nyelvi ideológia határozza meg a standard nyelvi ideológia társadalmi beágyazottságáról szóló kutatásokat.

A szociolingvisztikai kutatások által a standard nyelvi ideológiával szemben kifejtett kritika nehezen kerülheti meg azt a csapdát, hogy miközben a nyelvi pluralizmus ideológiáján alapul, amely a nemstandard változatok lokális jelentőségét a nyelvi sokszínűség forrásának tekinti, a nemstandard jelenségeket csak a standard nyelvváltozathoz képest ismeri fel. Ezzel együtt a standard nyelvi változatokat magukba foglaló változók azonosítását és leírását önmagában is fontos feladatnak tekintem. Ezeknek a változóknak a vizsgálata azonban elsősorban a kisebb közösségekben megfigyelhető jelentéstulajdonítás szempontjából járulhat hozzá a standard nyelvi ideológia kritikájához. Egy nem is annyira távoli párhuzammal élve, az angol nyelv terjedésének általánosan feltételezett homogenizáló hatásai (l. pl. PHILLIPSON 2003) sem feltétlenül érvényesek minden nyelvi közösségben: PENNYCOOK (2003) rámutat arra, hogy a rap és a hip-hop szövegeinek nyelvi hibriditása olyan módon járul hozzá a populáris kultúra globalizációjához, hogy ehhez a lokális nyelvi kultúra forrásait használja fel (id. RICENTO 2006: 17).

Emellett azonban megítélésem szerint jóval kisebb figyelem fordul olyan nyelvi változók vizsgálatára, amelyeknek nincsen standard változata. Ez nem

jelenti azt, hogy ne lenne olyan standard nyelvi elem, amely megfeleltethető a változónak, csak annyit, hogy az adott közösségben az adott nyelvi jelenség használatában a standard nyelvi elem nem tölt be jelentős szerepet. VARGHA (2011) például a nákolást nyelvjárási beszélők életkori megoszlásával összefüggésben vizsgálva mutatta ki, hogy a nem nákoló formák iránt megmutatkozó preferenciát nem minden közösségben motiválja a standardhoz igazodás. KISS JENŐ (1998: 261) a mihályi nyelvjárás változásait elemezve számol be arról, hogy az 1950-es évektől nyelvi újjátként terjedt a falu közösségében a magyar köznyelv két széles körben stigmatizált jelensége, a suksükölés és a nákolás. Az említetteken kívül ezekre a standardon kívül élő változókra számos példát találunk. Az általában kevésbé standardizált hangtan köréből két recens idegen nyelvi vizsgálat: CHRISTEN (2001) elemzése a kelet-svájci német nyelvjárásokban terjedő *l*-vokalizációról, valamint az észak-amerikai angol nyelvatlász (ANAE) munkatársainak általános jellemzése az észak-amerikai angol nyelv regionális változatainak hangtani változásairól, amely szerint „az ANAE azt mutatja, hogy az Észak-Amerikában beszélt regionális nyelvjárások diverzitása az időben nem csökken, hanem éppenséggel növekszik” (LABOV–ASH–BOBERG 2006: 304; saját fordításom – B. Cs.). Ugyanakkor a magyar szociolingvisztikában jóval kevesebb olyan esetleírás olvasható, amely ezeknek a változóknak a megoszlását vagy változását nem a standard nyelvi hatás függvényében elemzi.

A következő fejezetben két változót mutatok be, amely nem egyetemesen fordul elő a magyar nyelvközösségben. Elemzésem konkrét beszélőközösségekben vizsgálja meg a változatok megoszlását, és kimutatja e megoszlások dinamizmusának tényezőit. Az elemzés során bemutatom, hogy miközben a standard nyelv többé-kevésbé jelen van a vizsgált nyelvi helyzetekben, a változók használatát a standardtól független tényezők határozzák meg.

4. Nemstandard változók és változások. A nemstandard változatok közötti megoszlás változásának vizsgálatához leírt változók közül egy hangtani és egy alaktani jelenséget vizsgálók, két olyan szociolingvisztikai helyzetben, amelyek igen nagy különbséget mutatnak egymáshoz képest. Egyetlen szemponttal indokolható, hogy itt mégis egymást követően szólok e változókról, ez pedig az a közös jellemzőjük, amely a standardtól való viszonylagos függetlenségükben ragadható meg. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez az azonosság nem a véletlen műve, hanem összefüggésben áll az érintett közösségek periférikus nyelvi helyzetével. Fontos azonban, hogy a periféria nem homogén tér, és éppen ezért válik jelentőssé az a kérdés, hogy mihez képest marginalizálódnak ezek a közösségek.

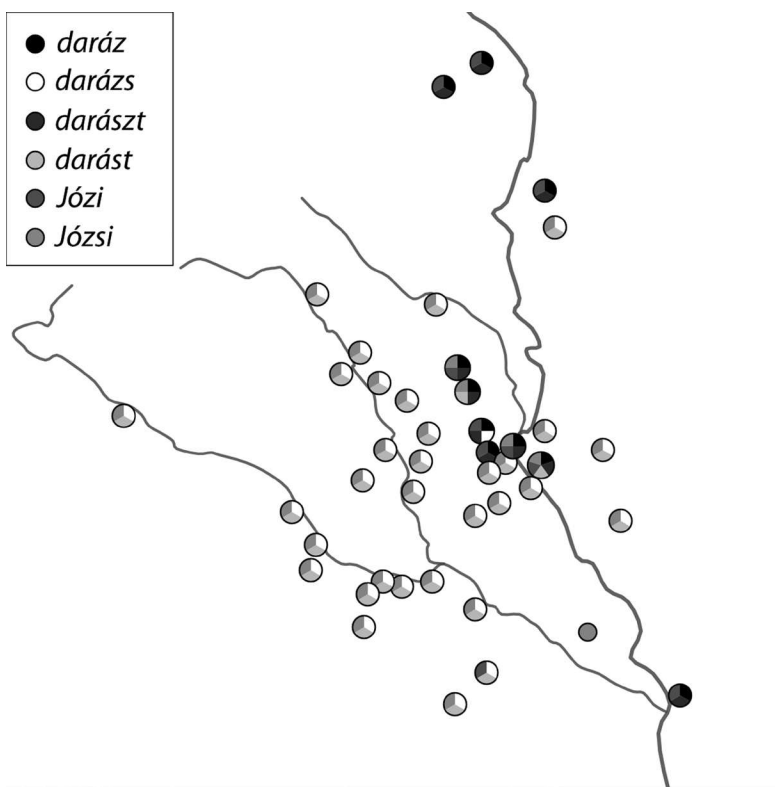
4.1. A (zs) változó Moldvában. Az egyik jelenség a moldvai magyar nyelvi „szelypelés”, mikor a beszélők a más magyar változatokban élő *s*, *zs* és *cs* megfelelőjeként előrébb képzett hangokat, *sz*-t, *z*-t és *c*-t ejtenek. A jelenség legismertebb változatával, a „sziszegésnek” is nevezett *sz*-eléssel korábbi munkáimban már foglalkoztam (BODÓ 2007, 2011); itt a *z*-zés kérdését vizsgálom meg. A szelypelés általános az északi és a déli csángó nyelvjárásban, bár az *sz*, a *z* és a *c* használatának térbelisége nem teljesen azonos. A következő ábra a *z*-zés elterjedtségét

mutatja A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (a továbbiakban: MCsNyA.) három térképének szóalakjaiban, a *darázs*, a *darazsat* és a *József becézése* címszóval ellátott térképeken. Az 1. ábrán a világosabb színek a *zs*-zés, a sötétebbek a *z*-zés adatait jelölik (az összesítő térkép elkészítéséhez a VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUzsina SÁRA által fejlesztett Bihalbocs dialektológiai programot használtam fel). A térkép szerint kimutatható volt a *z*-zés az északi csángó falvak (Szabófalva, Kelgyest, Balusest és Ploszkucény) mellett a déli csángó Szakatura, Bogdánfalva, Nagypatak, Trunk és a részben ide tartozó Gyoszény nyelvjárásában, valamint a déli csángó falvakkal szomszédos Lujzikalagorban (ugyancsak szerepel a térképen egy *Józepke* adat a régió déli vidékén fekvő Práleából, de ennek a *z*-zéssel való összefüggése vitatható).

1. ábra

A *z*-zés elterjedtsége Moldvában a MCsNyA. adataiban

Az atlasz adataiból kirajzolódó statikus képet azonban árnyalja a MCsNyA. kutatóinak az a megfigyelése az 1950-es évekből, amely a szelypelés visszatorzulásáról szólt. Ma azt mondanánk, az atlasz kutatói egyes közösségekben a szelypelést olyan nyelvi változóként – pontosabban az itt vizsgálandó (*zs*), valamint az (*s*) és a (*c*) változók együtteseként – írták le, amely folyamatban lévő vál-

tozást mutatott. Az atlaszkutatás tapasztalatai alapján megfogalmazott prognózt GÁLFFY MÓZES több érveléssel támasztotta alá. Ezek közül elsősorban a nem *sz-ez* moldvai székely nyelvjárások hatását említi (GÁLFFY 1964a: 159, 1965: 268), de kitér arra is, hogy ezt a hatást a magyar köznyelv felerősíti: „[m]a az érintkező nyelvjárások, illetőleg nyelvjárás-változatok közül rendszerint a köznyelvhez közelebb álló kerül ki az ilyen belső kereszteződés következtében győztesen, mert az iskola, a sajtó és a rádió útján terjedő köznyelv is elősegíti térhódítását. A moldvai csángók nyelvjárás-változatai közül a köznyelv a székelyes változat térhódítását segíti elő, mert ez áll közelebb hozzá” (GÁLFFY 1965: 268). Meglepőnek tűnhet, hogy GÁLFFY az 1960-as évek közepén a magyar köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt általános hatásait Moldvában is azonosította, de a kézirat jóval korábban, még az 1950-es években keletkezett. Ekkoriban még nem volt egyértelmű, hogy néhány év múlva teljesen felszámolják a 2. világháború után kiépült magyar iskolarendszert Moldvában, és hogy a formális szociolingvisztikai színtereken szinte teljes körűvé válik a román nyelv használata (vö. VINCZE 2004). Ugyanakkor a szelipelés mai nyelvi állapotával kapcsolatban ismét felvethető az a kérdés, hogy jelen vannak-e a GÁLFFY által leírt köznyelviesüléshez hasonló folyamatok Moldvában. Ugyanis az utóbbi évtizedekben lépésről lépésre újraéledt a magyar nyelvi oktatás, és a Moldvából Magyarországra vagy Erdély magyar nyelvű régióiba irányuló migráció (vendégmunka vagy továbbtanulás) ugyancsak közvetített köznyelvi hatásokat a Kárpátokon túli régiókba.

GÁLFFY a szelipelés jelenben megfigyelt ingadozásának (1964b: 31–32) változásként való azonosításához történeti adatokat is bemutatott, bár ezek csak a „sziszegésre”, azaz az *sz-elés*re vonatkoztak. A korábban *sz-elő* Kléze a 19. század második felében néhány évtized alatt székely nyelvjárási hatásra elhagyta ezt a sztereotipikus nyelvi jelenséget. GÁLFFY az *sz-ezés* elmaradását – források feltüntetése nélkül – nem csak Klézsére korlátozódó, hanem nagyobb hatókörű változásnak tekintette: „[e]z a folyamat több más környékbeli falu beszédében is végbement. A tőlünk átmenetinek minősített helységek [ezek a többnyire „déli csángóknak” nevezett települések – megjegyzés tőlem, B. Cs.] nyelvváltoztatában ma is folyamatban van, és a székelyes sajátságok terjedése egyre szűkíti a területet térbelileg is” (GÁLFFY 1965: 268).

A szelipelés visszaszorulásáról szóló prognózt korábbi elemzésemben az *sz-elés* változásán vizsgáltam meg; az MCsNyA. anyagának és újabb – ötven év eltéréssel felvett – adatainknak az összevetése alapján az *sz-ezés* visszaszorulását igazoltam tekintetbe (BODÓ 2007, 2011). Az 1950-es évek nyelvi állapotához képest saját vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy az *sz* hang előfordulásának súlypontja áttevődött a félszáz évvel korábban leginkább *sz-ez* Trunkról az északi csángó Szabófalvára. Emellett éppen a Bákó környéki Trunk és a vele szomszédos Gyoszeny azok a közösségek, ahol a korábbi nyelvállapothoz képest jelentősen visszaszorult e hang gyakorisága.

Az *sz-elés* két településen is megfigyelt változása nem egymástól független folyamat. Míg a MCsNyA. 1950-es évekből származó gyoszenyi adatai alapján valószínű, hogy az ingadozó nyelvhasználatot mutató közösségben már akkor előrehaladott állapotban volt az *sz-ezés* visszaszorulása, a Gyoszennyal szomszédos Trunkban zajló változásról azt feltételezhetjük, hogy a nagyobb presztízsű beszé-

lőközösség tagjaival való nyelvjárási érintkezés hatását mutatja. Ebben a folyamatban meghatározó lehet, hogy az *sz*-elés izoglosszája azon a peremterületen – a Bákó környéki nyelvjárást beszélő falvak többségéhez képest a Szeret folyó túlszéljén fekvő Gyoszenyiban – módosul elsőként, ahol a tömb többi településével való kapcsolat kevésbé intenzív, majd innen terjed át a vele szomszédos településre, amellyel az utóbbi évtizedekben már a folyón megépült gáton átvezető út köti össze. Ugyanakkor az *sz*-elő tömb másik peremén, a már nem *sz*-elő Kákovával mára egybeépült Nagypatakon a nyelvjárási jelenség továbbra is megmarad – ez feltehetőleg összefüggésben áll azzal, hogy Kákova és Nagypatak beszélői között a gyoszenyi és trunki beszélőközösség közötti eltérő presztízviszonyokhoz képest jóval kiegyenlítettebb viszony áll fenn.

E geolingvisztikai szempontokat érvényesítő elemzés mellett GÁLFFY-nak azt a feltevését, hogy az *sz*-elés visszaszorulásában a nyelvjárási érintkezés mellett a magyar köznyelvnek is szerepe lehet, adataink – figyelemmel a köznyelvnek az utóbbi évtizedekben érvényesülő szerepére a moldvai magyar nyelvhasználók körében – nem támasztották alá (BODÓ 2007). Ehhez azt az összefüggést vizsgáltam meg, hogy a magyarországi vagy erdélyi nyelvi kontaktusokban jobban érintett beszélőknél és közösségeikben kevésbé fordul-e elő a szelypelés jelensége, mint azoknál, akiknek nincsenek ilyen nyelvi tapasztalataik. Az újabb gyűjtésű nyelvi adatokhoz a megkérdezett beszélőktől származó szociolingvisztikai információk alapján hozzárendelhetővé váltak az adatközlő nyelvi háttéréről szóló releváns adatok. Ezek alapján kimutattam, hogy a Kárpát-medencei magyarokkal érintkező és nem érintkező beszélők *sz*-elése között nincsen eltérés, azaz a magyar köznyelvi változat valószínűleg nem befolyásolta az *sz* hang gyakoriságának változását a vizsgált közösségekben (BODÓ 2007).

A szelypelés visszaszorulása nem csak az *sz*-elés térbeli kiterjedésének változását jelenti: ide tartozik a *z*-zés jelenségének alakulása is. A *z*-zés térbeli megoszlása a MCsNyA.-nak az 1. ábrán bemutatott adatai szerint kissé eltért az *sz*-elésétől: egyaránt jelen volt az északi és a déli csángóban, bár mutatott némi ingadozást. Az ingadozás Gyoszenyiban jóval nagyobb mértékű volt: a szelypelő alak mellett élt a moldvai székely nyelvjárásokra jellemző változat is. Volt továbbá egyetlen település, Lujzikalagor, ahol nem fordult elő *sz*-ezés, de volt *z*-zés.

A *z*-zés félszáz évvel későbbi megoszlása eltérő képet mutatott. A jelenség szempontjából a MCsNyA. három térképlapja vethető össze közvetlenül az új gyűjtés anyagával; ezek az 1. ábrán feltüntetett szavak *z*-ző vagy *zs*-ző adatai. A változó jelenkori használatának vizsgálatához viszonylag kevés adatunk van. Ez részben abból adódik, hogy kevés településen váltakozik a *z*-zés és a *zs*-zés ezekben a szavakban; részben abból, hogy az atlaszkutatások természetéből adódóan ezen a kevés településen sem kérdeztünk meg túl sok adatközlőt; továbbá részben abból is, hogy még a válaszok sem mind vonhatók be az elemzésbe, mert a beszélők sokszor más – többnyire románból átvett – kölcsönszót használtak a fogalom megnevezésére. Az adatok kis száma miatt a beszélők válaszait az egyes kérdésekre összevonva adom meg az alábbi táblázatban. Ugyancsak összevonva adom közre két északi csángó település, Szabófalva és Kelgyest beszélőinek

adatait, mivel e két közösségben együttesen is csak nyolc beszélőt tudtunk megkérdezni (közülük ketten voltak kelgyestiek). A táblázatban kutatópontonként a három atlaszkérdésre adott összes releváns (*z-ző* vagy *zs-ző*) válasz megoszlása látható. Ha a beszélő mindkét változatot használta valamelyik kérdésre adott válaszában (például a *József* becézéseként a *Józika* és a *Jóska* alakokat is), akkor 0,5 értéket rendeltem a válaszához mind a *zs-zés*, mind a *z-zés* megfelelő cellájában.

1. táblázat

A (*zs*) változó változatainak megoszlása hét moldvai településen

Települések	<i>zs-zés</i>	<i>z-zés</i>	Összesen
Bogdánfalva	5,0	30,0	35
Nagypatak	7,0	7,0	14
Trunk	7,0	6,0	13
Gyoszeny	32,0	2,0	34
Lujzikalagor	23,0	6,0	27
Szabófalva és Kelgyest	4,5	12,5	17

Látható, hogy a változó használata továbbra is ingadozó az északi csángó és a déli csángó – vagy másképp: átmeneti – nyelvjárások beszélőinek nyelvében. A csekély számú adat ellenére is megkockáztatható az a kijelentés, hogy a *z-zés* leginkább Bogdánfalva nyelvhasználatában mutat stabilitást. A már az 1950-es években is sajátos helyzetű, egyszerre déli csángó és moldvai székely nyelvjárási jellemzőket mutató Gyoszenyből alig van adatunk a *z-zésre*, míg az általában a moldvai székely nyelvjárások közé sorolt, de néhány jellemzőjét tekintve a déli csángóval is rokonított Lujzikalagorban sem találtunk sokkal több példát a jelenség továbbélésére. Adataink tehát azt mutatják, hogy GÁLFFY-nak a szelypelestről megfogalmazott általános prognózisa igazolható nem csupán az *sz-elés*, hanem a *z-zés* visszaszorulásáról is.

A *z-zés* visszaszorulása azonban nem azonos mértékben érinti mindegyik szelypeelő közösséget. Ha a táblázatban foglalt adatok alapján sorrendet állítunk fel, a leginkább *z-ző* Bogdánfalvát az északi csángó falvak (Szabófalva és Kelgyest) követik, majd az átmeneti nyelvjáráshoz sorolt Nagypatak és Trunk, végül pedig Lujzikalagor és Gyoszeny. A változásban leginkább érintett közösségek – hasonlóan az *sz-elés* visszaszorulásához – vagy olyan településeken élnek, amelyek a moldvai magyar–román kétnyelvű közösségek tömbjének peremén helyezkednek el (Lujzikalagor, Gyoszeny), vagy szomszédosak moldvai székely nyelvjárást beszélő közösségekkel (Nagypatak, Trunk – ez utóbbi esetében az 1950-es években már részben *zs-ző* Gyoszennyel áll fenn a szomszédsági viszony). Mindkét geolingvisztikai helyzet elősegítheti a nyelvi érintkezés hatására kialakuló változásokat: a szelypelés térbeli elterjedtségének peremén elhelyezkedő közösségek más nyelvjárást beszélő közösségekkel való kapcsolata éppúgy intenzívebb lehet a központi települések közösségeinél (például Bogdánfalvaénál), mint a szomszédság révén a moldvai székely *zs-ző* beszélőkkel közvetlen érintkezésben lévő

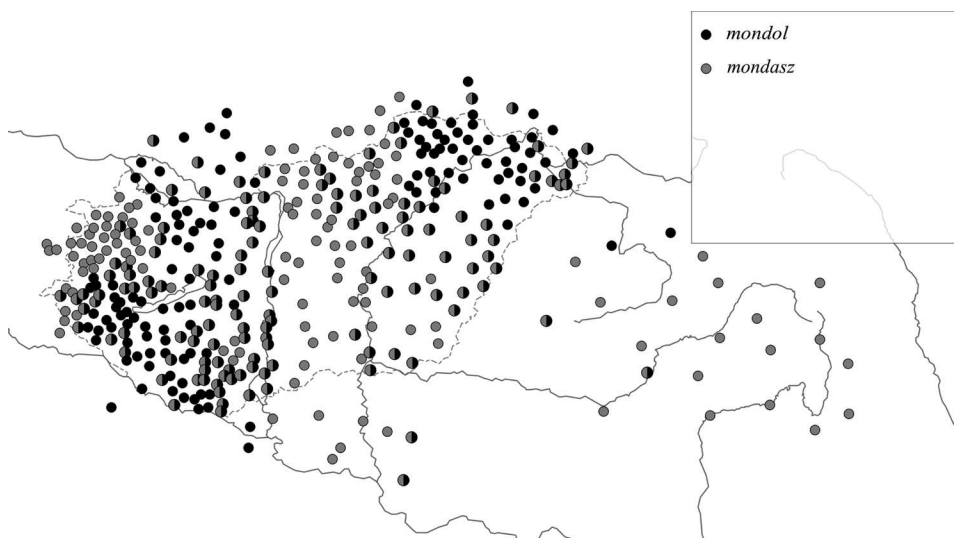
közösségeké. Ugyanakkor a szelypelés sem egységesen változik: például Nagypatakon az *sz*-elés megőrizte stabilitását, de a *z*-zés adataink szerint változatosságot mutat (esetleges összefüggésben az *sz*-eléshez és a *z*-zéshez kapcsolódó jelentéstudajdonításnak az atlaszkutatásban nem vizsgált különbségeivel).

Adataink alapján elmondható, hogy a szelypelés visszaszorulása Moldvában a magyar nyelvi változatosság csökkenését eredményezte. Az északi csángó és az átmeneti nyelvjárásban a *z*-zés továbbra is változata a (*zs*) változónak, de két közösségben, Gyoszenyban és Lujzikalagorban szinte teljesen eltűnt. Ez utóbbi két település nyelvjárása ebből a szempontból a környéki székely eredetű dialektusokhoz hasonult. A változást az interdialektális érintkezés hatásával magyarázhatjuk, a folyamatokban a magyar standard hatása nem mutatható ki.

4.2. Az iktelen igék *-(A)sz* változása Budapest VIII. kerületében. Nemcsak a magyar standard hatásának kevésbé kitett moldvai közösségekben, hanem akár Budapest belső kerületeiben is megfigyelhetünk a standardtól független nyelvi folyamatokat. Ennek példaként itt következő elemzésemben a VIII. kerületi tizenévesek nyelvhasználatában előforduló egyik változóval foglalkozom (az elemzés alapját adó kutatásról bővebben l. BODÓ 2003). A vizsgált közösségben az iktelen igék *-(A)sz* változójának két változata van, az *-(A)sz* és az *-Vl*, például a *kapsz* ~ *kapol* vagy az *adsz* ~ *adol* alakpárok esetében. A változó dialektális háttere ismert: mint a *mondasz* ~ *mondol* váltakozást bemutató következő ábra szemlélteti, a magyar nyelvterület nyelvjárásai nem egységesek a két változat használatában, és számos olyan régió is van, ahol a nyelvjárásban a két változat változót alkot, azaz mindkét alak él a közösség nyelvhasználatában. A 2. ábrán látható térkép A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 852. térképlapjának adatai alapján a Bihalbocs geolingvisztikai szoftverrel készült.

2. ábra

A *mondasz* ~ *mondol* váltakozás térbeli megoszlása a MNYA.-ban

Hogyan kerül ez a nyelvjárási jelenség a főváros VIII. kerületébe? Korábbi elemzésemben megvizsgáltam, hogy a kerület igen heterogén lakosságából az általam megkérdezett általános iskolás beszélők – két kerületi iskola felső tagozatos diákjai – a *kapol*, *mondol*, *adol* típusú alakokat azért használják-e, mert nyelvjárási hátterük ezt indokolná (BODÓ 2003). Budapest VIII. kerületének népességét ugyanis az ezredfordulón nagyfokú mobilitás jellemezte: adatközlőimnek csak egynegyede volt olyan, aki maga is és akinek szülei is Budapesten nevelkedtek (25,7%), a többség ellenben vagy vidéki származású szülők gyereke volt (54,7%), vagy maga is vidéken élt korábban (19,6%, összes N = 179; az adatokra részletesebben l. BODÓ 2003: 424). Az elemzés összekapcsolta adatközlőim és szüleik nyelvi életrajzának térbeli vonatkozásait (azt a kérdést, hogy hol éltek korábban) azzal a ténnyel, hogy milyen nyelvi alakot választottak vagy produkáltak egy írásbeli tesztben. A kiinduló feltevés szerint azok a beszélők használják inkább a *kapol*, *mondol*, *adol* stb. alakokat, akiknek a nyelvi háttere kapcsolatba hozható a változatot a MNyA. adatai szerint használó nyelvi régiókkal. Empirikus elemzésem szerint ilyen összefüggés statisztikailag nem mutatható ki, azaz vannak olyan VIII. kerületi beszélők, akik a *-I/* változatot úgy használják, hogy nyelvi életrajzuk ezt nem indokolja. Már ekkor utaltam arra, hogy a jelenség használata a dialektális háttér helyett a beszélők etnicitásával állhat összefüggésben. Hasonló megfigyelést tett a változó használatáról HEGEDŰS ATTILA (2009), aki valóságshow-k cigány szereplőinek megnyilatkozásaiban mutatta ki a *-I/* változatot.

A változó használatának társadalmi jelentése szoros összefüggésben állt azazal, hogy a VIII. kerületben kutatásom idején gettósodási folyamatok zajlottak. Ennek egyik jeleként a vizsgált általános iskolákban dolgozó pedagógusok becslése szerint az egyik intézményben 80-90, a másikban 50% volt a cigány gyerekek aránya. A cigány etnicitás és a nyelvhasználat közötti összefüggés vizsgálatához adatközlőimet arra kértem, hogy ötfokú skálán ítéljék meg, milyen gyakran érintkeznek cigányokkal és nem cigányokkal. (E kontaktusmutató kidolgozását az tettem szükségessé, hogy azok is jelölhessék „cigányságukat”, akik ugyan magukat számos helyzetben cigánynak tekintik, de cigány etnicitásuknak egy iskolai teszt-helyzetben való feltüntetéséhez negatívan viszonyulnak. Az etnicitásra vonatkozó közvetlen kérdés feltehetőleg ennek az összefüggésnek a feltárására alkalmatlan lett volna.) Az adatközlők csoportjainak egyenletes elosztása érdekében a „szinte mindig” és a „gyakrabban” típusú válaszokat összevontam, és így három elemzési kategóriát különítettem el: a gyakrabban cigányokkal, az egyforma gyakran cigányokkal és nem cigányokkal, valamint a gyakrabban nem cigányokkal kapcsolatban lévő beszélők csoportját. E három csoport a 2. táblázatban látható megoszlást mutatta a változó *adsz* és *adol* változatainak használatában (a jelenséget feleletválasztó teszttel vizsgáltam). Látható, hogy minél kevésbé intenzív az adatközlők cigányokkal való kapcsolata, annál többen vannak az *adsz* változatot választó beszélők az egyes csoportokban (a csoportok közötti eltérés a χ^2 -próba szerint a $p < 0,01$ szinten szignifikáns).

2. táblázat

A mondatba illőnek ítélt válaszok megoszlása a „Te miért nem ... nekem is a csokiból?”

a) *adsz* b) *adol* feleletválasztó tesztben (hiányzó adatok: N = 47)

Kontaktusmutató	<i>adsz</i>		<i>adol</i>		Összesen
	N	%	N	%	N
gyakrabban cigányokkal	27	64,3	15	35,7	42
egyformán gyakran	56	90,3	6	9,7	62
gyakrabban nem cigányokkal	51	92,7	4	7,3	55
Összesen	134	84,3	25	15,7	159

A két változat egymáshoz való viszonyát értelmezhetnénk ugyan a standard – nemstandard szembeállítás alapján, de ez elfedné azt az összefüggést, hogy az *adsz* és *adol* változat társadalmi jelentése a beszélők etnicitásával mutat kapcsolatot. A standardot egyik pólusként megjelenítő megközelítés helyett az *adsz* használatát az befolyásolhatja, hogy a másik változat a cigány etnicitással kapcsolódik össze. E kapcsolatot OCHS (1992) nyomán nem tekintem közvetlennek, de azoknak a komponenseknek a feltárására, amelyek társas jelentéseket közvetítenek a nyelvi változatok használata és a cigány vagy nem cigány etnicitás között, itt hivatkoztam korábbi kutatásom – éppen standardközpontú megközelítésmódjából adódóan – nem vállalkozott. Bármily keveset is tudunk a közvetítő jelentések természetéről, a standard nyelvváltozathoz közvetlenül kapcsolódó társadalmi jelentéseket kevésbé kell meghatározónak tekintenünk, mint a beszélőnek a saját vagy mások „cigányságához” való viszonyulását.

Míg a moldvai nyelvi változó elemzése olyan változásról számolt be, amely látszólag a standard nyelvvel azonos nyelvi állapotot eredményezhet, de a nyelvi egységességet minden bizonnyal növeli a magyar nyelvterületen, addig a Budapest VIII. kerületében megfigyelt nyelvi változó használata éppen ellenkező irányú folyamatról tanúskodik. Az iktelen igék *adol* típusú alakjait választva a fiatalabb beszélők olyan nyelvi formákat kezdenek el használni a közösségükben, amelyek sem a magyar standardban, sem szüleik vagy korábbi környezetük nyelvében nem fordulnak elő.

5. Összefoglalás: szociolingvisztikai kutatások a standard hegemoniája ellenében. Végül a nemstandard változatokból álló változók kutatásának ideológiai vonatkozásait kell értelmeznünk abból a szempontból, hogy miként kapcsolódnak az ilyen változókat leíró kutatások a standard nyelvi ideológia hegemoniáját kritikával illető törekvésekhez. Ha a magyar szociolingvisztikának a nyelvi változókat leíró kutatásait a nyelvi pluralizmus ideológiája alapján értelmezzük, akkor lehetséges módon ez az ideológia határozhatja meg a nemstandard – köznyelvi, szociolektális vagy dialektális – változatok egymásra hatásának folyamatait vizsgáló kutatásokat is. Ezt láthattuk az iktelen igék *-(A)sz* változójának

használatát leíró elemzésben, amely feltárta, hogy a standardtól, a köznyelvtől és más területi nyelvváltozatoktól különböző nyelvi formák azoknak a beszélőknek a nyelvhasználatában is megfigyelhetők, akiket nyelvi előéletük erre nem „predesztinálna”. Ezeknek a beszélőknek a nyelvhasználatában a nyelvi sokszínűség helyi folyamatai feltehetőleg olyan társadalmi jelentésekkel kapcsolódtak össze, amelyek a közösségben a beszélők etnicitásához kötődnek. (Etnicitásuk pedig nem választható el a vizsgált iskoláskorú beszélők közvetlen környezetének nem kis részben etnikai alapú gettósodásától.)

Ugyanakkor a moldvai nyelvi változás elemzése arra mutatott rá, hogy a helyi nyelvváltozatok között fellépő érintkezés éppenséggel hathat a diverzitás ellenében is. A szelypelés visszaszorulása olyan nyelvi jellemzőt érint, amely csak Moldvában élő sajátosság, és a változás a régió nyelvi homogenitásának növekedésével jár. A nyelvi konvergencia ugyan a standard változattal azonos nyelvi formákat eredményez, de a folyamatban a moldvai székely eredetű nyelvjárásokkal fennálló érintkezés a meghatározó. (Megemlítendő, hogy a szelypelés visszaszorulása feltehetőleg nem fog együttjárni a jelenség teljes körű eltűnésével, mivel a moldvai közösségekben a belső nyelvi konvergenciát napjainkban egy más szinten érvényesülő homogenizációs folyamat, a nyelvcseré írja felül – jóval nagyobb intenzitással, mint a nyelven belüli egyneműsödés folyamatai.)

Azok a lokális nyelvi folyamatok, amelyek a standard nyelvváltozattól függetlenül zajlanak, egyaránt hozzájárulhatnak a nyelvi sokszínűség növeléséhez és csökkenéséhez. A nyelvi pluralizmus ideológiáját követő kutatói pozícióból azoknak a változásoknak a vizsgálata, amelyek nyelvi konvergenciát mutatnak, de a nyelvi homogenizáció nem a standard hatására megy végbe, a standard nyelvi ideológia kritikájához kevésbé hatékonyan járulhat hozzá. Másfajta alapállásból azonban a lokális közösségek nyelvi folyamatainak olyan kulturális reprezentációi alakíthatók ki a nyelvi változók kutatási programjában, amelyek a helyben, regionálisan, a nyelvközösség szintjén vagy globálisan fellépő hatásokat elsődlegesen lokális kontextusukban értelmezik, és ezáltal segítik elő a standard nyelv hegemoniáját elbizonytalanító diskurzusok kialakulását. Az egyik elemében sem standard nyelvi változók divergens vagy konvergens folyamatainak a kutatásban megjelenített reprezentációja a standardtól függetlenül valósul meg, ilyen módon tehát nem oppozícióban áll a standard nyelvi ideológiával (mint a nyelvi pluralizmus ideológiája), hanem ezen az oppozíción kívül kerülve határozza meg antihegemonikus viszonyulását a standard nyelvváltozathoz. A standard nyelvi ideológia kritikája azért lehet sikeresebb ebből az antihegemonikus ideológiai alapállásból, mert a kisebb közösségekben zajló jelentéstulajdonítás folyamatai sem elsődlegesen a standarddal oppozícióban, hanem az oppozíción túl, helyi kontextusokba ágyazottan zajlanak. A nyelvi változók kutatása ezeknek a helyi kontextusoknak a kulturális reprezentációit hozza létre – túl a standard nyelvváltozat ideológiáján.

Kulcsszók: standard nyelvi ideológia, nyelvi változás, Moldva, Budapest, etnicitás.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93: 354–360.
- BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUzsINA SÁRA szerk. 2011. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest.
- BODÓ CSANÁD 2003. Az iktelen igék -(A)sz változója Budapest VIII. kerületében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 420–428.
- BODÓ CSANÁD 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke, Szombathely. 37–47.
- BODÓ CSANÁD 2011. A nyelvi változás vizsgálatának lehetőségei Moldvában. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUzsINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 33–59.
- CHRISTEN, HELEN 2001. Ein Dialektmarker auf Erfolgskurs: Die /l/-Vokalisierung in der deutschsprachigen Schweiz. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 68: 16–26.
- CSEERNICSKÓ ISTVÁN 2002. A -t végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó? *Magyar Nyelv* 98: 313–320.
- GÁLFFY MÓZES 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- GÁLFFY MÓZES 1965. A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 257–269.
- HEGEDÜS ATTILA 2009. „Nem hazudol, az őszintét mondd”. *Magyar Nyelv* 105: 73–78.
- KISS JENŐ 1998. Helyes és helytelen. *Magyar Nyelv* 94: 257–269.
- KONTRA MIKLÓS 1992. Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás. In: Uő. szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 87–95.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1966/2006. *The Social Stratification of English in New York City*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- LABOV, WILLIAM – ASH, SHARON – BOBERG, CHARLES 2006. *The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change. A Multimedia Reference Tool*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- LAMBERT, WALLACE E. – HODGSEN, R. C. – GARDNER, ROBERT C. – FILLINBAUM, SAMUEL 1960. Evaluational reaction to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60: 44–51.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 9: 27–44.

- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.)* Kalligram, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1998. Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged. 99–112.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2.* (A kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTÉK JÁNOS.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1978. Belfast; change and variation in an urban vernacular. In: TRUDGILL, PETER ed., *Sociolinguistic Patterns in British English*. Arnold, London. 19–36.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OCHS, ELINOR 1992. Indexing gender. In: DURANTI, ALESSANDRO – GOODWIN, CHARLES eds., *Rethinking context: Language as an interactive phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 335–358.
- PENNYCOOK, ALASTAIR 2003. Global Englishes: Rip slyme and performativity. *Journal of Sociolinguistics* 7: 513–533.
- PHILLIPSON, ROBERT 2003. *English-only Europe? Challenging Language Policy*. Routledge, London.
- POSGAY ILDIKÓ 2000. The syntactic construcion of the type *(el) kell menjek* in Standard Hungarian and the influence of Transylvanian Hungarian dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 8: 63–67.
- RICENTO, THOMAS 2006. Language policy: Theory and practice – An introduction. In: RICENTO, THOMAS ed., *An Introduction to Language Policy: Theory and Practice*. Blackwell, Malden (MA) – Oxford (UK) – Carlton (Australia). 10–23.
- SÁNDOR KLÁRA 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.
- SÁNDOR KLÁRA – PLÉH CSABA – LANGMAN, JULIET 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8: 27–40.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1996. Monoglot ‘standard’ in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. In: BRENNEIS, DONALD – MACAULAY, RONALD K. S. eds., *The Matrix of Language: Contemporary Linguistic Anthropology*. Westview Press, Boulder (Colorado). 284–306.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229.
- SZABÓ TAMÁS PÉTER 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Dunaszerdahely.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmá-*

nyok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 151–169.

VINCZE GÁBOR 2004. *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989).* Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Language ideologies in the research on Hungarian linguistic variables

The range of linguistic variables investigated by Hungarian sociolinguistic research is rather limited; a number of studies deal with the analysis of the distribution of a single variable, while various salient phenomena have not yet been studied in sociolinguistic terms at all. Trying to find the reasons for that state of affairs, the author demonstrates that research tends to focus on linguistic variables one of whose values belongs to Standard Hungarian. This peculiarity of Hungarian linguistic research can be understood if one finds out what kinds of language ideology it is backed up by. The author points out that Hungarian sociolinguistic research interprets the variability of language use within the social context of a single institutionally selected variety that is assumed to be homogeneous, that is, in terms of "standard language ideology" (Milroy 2001). Although researchers often have a critical attitude towards that ideology, this state of affairs makes certain forms of linguistic variability, ones that are independent of the standard, quite invisible. The study of these non-standard processes may result in cultural representations of language varieties that might contribute to the questioning of the universality of the "hegemonic standard" (Silverstein 1996) and to a general acceptance of such discourse more effectively than the critique of standard language ideology as it has been practised so far.

Keywords: standard language ideology, language change, Moldavia (Romania), Budapest, ethnicity.

BODÓ CSANÁD
Eötvös Loránd Tudományegyetem